

**Halina Taras\***

(Rec.) Paweł Jarosz, Jan Machnik (red.), *Nekropolie ludności kultury ceramiki sznurowej z III tysiąclecia przed Chr. w Szczytnej na Wysoczyźnie Kańczuckiej (= Via Archaeologica Ressoviensia 12)*. Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego 2017 (Ofcyna Wydawnicza „Zimowit”), 226 stron, 117 rycin

**W** roku 2017 ukazała się dwunasta już monografia z serii *Via Archaeologica Ressoviensia*, wydawana przez Fundację Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego i upowszechniająca wyniki przedinwestycyjnych badań terenowych prowadzonych na trasie autostrady A4 na terenie województwa podkarpackiego. Prace te, co wykazują wcześniejsze tomy, w dużym stopniu przewartościowały dotychczasową ocenę charakteru i skali procesów osadniczych w pradziejach tej części Polski.

Książka, zredagowana przez Pawła Jarosza i Jana Machnika, prezentuje wyniki badań dwóch skupisk grobów kultury ceramiki sznurowej, a także domniemanych pochówków kultury mierzanowickiej na stanowiskach nr 5 i 6 w Szczytnej, oddalonych od siebie o ok. 200 metrów. Obydwa stanowiska są położone na lessowej Wysoczyźnie Kańczuckiej, wysuniętej na północny wschód części Podgórze Rzeszowskiego. Szerokopłaszczyznowe badania ratownicze, przeprowadzone w latach 2009–2008 przez Monikę Hozer (stan. 5 i 6) i Annę Bajdę-Wesołowską (stan. 5), pozwoliły zadokumentować na każdym z nich obecność osadnictwa neolitycznego i ze starszych faz epoki brązu. Na stanowisku 5 na powierzchni 374 arów odsłonięto 317 obiektów – pozostałości części osad kultur pucharów lejkowatych i mierzanowickiej oraz grobów kultury ceramiki sznurowej. Na stanowisku 6 na powierzchni 130 arów przebadano 359 obiektów, w większości związanych z osadą kultur pucharów lejkowatych, a także groby kultur pucharów lejkowatych, ceramiki sznurowej oraz przypuszczalnie mierzanowickiej i trzcinieckiej

(s. 8–9). Łącznie rozpoznano tam 10 obiektów grobowych kultury ceramiki sznurowej (stan. 3-5; stan. 6–7 grobów) i 6 przypuszczalnie z wczesnej epoki brązu (wszystkie na stan. 6).

Monografia poświęcona dwóm nekropoliom kultury ceramiki sznurowej w Szczytnej powstała przy udziale dwunastu osób, reprezentujących instytucje naukowe z Krakowa (Ośrodek Archeologii Gór i Wyżyn IAIe PAN, Polska Akademia Umiejętności, Akademia Górniczo-Hutnicza), Rzeszowa (Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego), Poznania (Instytut Archeologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza) i Warszawy (Centralne Laboratorium Archeometryczne IAIe PAN). Składa się z siedmiu odrębnych publikacji. Zbiór otwiera obszerne opracowanie pt. *Groby kultury ceramiki sznurowej i domniemane kultury mierzanowickiej w Szczytnej, pow. Jarosław – źródła, analiza, wnioski*, przygotowane przez trzech autorów: Monikę Hozer, Jana Machnika i Annę Bajdę-Wesołowską, przy czym analizy źródeł (z wyjątkiem obrządku pogrzebowego grobów kultury ceramiki sznurowej) i oceny znaczenia tych odkryć dokonał J. Machnik (*Od Redakcji – s. 5*). Autorzy w logicznym porządku prezentują warunki lokalizacyjne stanowisk, zakres i metodykę badań terenowych (*Wstęp*), następnie część materiałową (rozdz. II – *Katalog* i III – *Analiza źródeł*) w układzie chronologicznym oraz obszerne omówienie uzyskanych wyników w kontekście obecnej wiedzy o kulturze ceramiki sznurowej (rozdz. IV – *Znaczenie odkryć grobów schyłkowo-neolitycznych [...] dla problematyki kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu Wisły, Dniestru i Dniepru*).

\* Instytut Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin  
e-mail: halina.taras@poczta.umcs.lublin.pl

Opisowi zabytków towarzyszą znakomicie przygotowane ilustracje – plany zbiorcze zbadanej przestrzeni, rysunki i fotografie grobów wraz z ich wyposażeniem, a także zdjęcia ukazujące sam proces odkrywania obiektów, które dokumentują poszanowanie zasad metodyki terenowej, z jakimi przeprowadzone zostały prace wykopalskowe w Szczytnej.

Wprowadzona przez autorów typologia naczyń opiera się na propozycji Jana Machnika (1966) z uzupełnieniami, a także z odniesieniami do późniejszej klasyfikacji Piotra Włodarczaka (2006). Zachowuje więc upowszechnioną w literaturze archeologicznej terminologię podstawowych form bazowych przy uwzględnieniu, zwłaszcza dla kategorii „puchary” (naczynia dwu i jednoczłonowe o różnych proporcjach i profilowaniu), szerokiego jej zakresu pojęciowego. Badania w Szczytnej pozwoliły na wyodrębnienie wśród pucharów oryginalnej ich formy (*typ Szczytina*), obecnej na obydwu stanowiskach sepulkralnych w tej miejscowości i charakteryzującej się specyfiką tektoniki oraz zdobieniem motywem jodełki (s. 86, ryc. 43: 13–17). Puchary takie lub zbliżonego pokroju były sygnalizowane już wcześniej na cmentarzyskach spoza Wysoczyzny Kańczuckiej i porządkowane tam w ramach lokalnych klasyfikacji, np. na Grzędzie Sokalskiej (*typ IID*), nad górnym Dniestrem, a także w Małopolsce (s. 86–88).

Pochówki ze Szczytnej charakteryzuje wyjątkowo bogate i zróżnicowane wyposażenie. Stwierdzenie to odnosi się zwłaszcza do obiektów nr 220, 217 ze stanowiska 5 oraz nr 4, 84 i 56 ze stanowiska 6 (50% wszystkich). Na obydwu nekropoliach, oprócz naczyń glinianych, wystąpiły w grobach różnorakie wyroby krzemienne, kamienne oraz z kości, muszli i miedzi. Prawie wszystkim surowcowym kategoriom zabytków poświęcono dużo uwagi w dalszej części opracowania. Selektowna analiza dotyczyła jedynie wyrobów krzemienianych – ograniczała się do dużych form narzędziowych – ponieważ kompleksowe ich opracowanie autorstwa Andrzeja Pelisiaka stanowi temat osobnego artykułu. Bogate pochówki ze Szczytnej wyróżniają się przede wszystkim obecnością stosunkowo dużej liczby przedmiotów miedzianych, z których część ma walory datujące. Ponadto wystąpiły tam wyroby niespotykane dotąd lub spotykane rzadko w inwentarzach grobowych kultury ceramiki sznurowej. Do takich spektakularnych artefaktów należy pierwsze grobowe znalezisko miedzianego toporka w kręgu „sznurowym”. Zabytek ten (z obuchem w kształcie krótkiej tulei), przypuszczalnie transylwańskiej proveniencji, nawiązuje formalnie do typu *Corbasca* wg Vulpe i stanowi „jakby formę przejściową do typu *Dumbrăvioara*” (s. 96). Analogiczne

wyroby w Kotlinie Karpackiej są spotykane w skarbach i pełnią rolę datowników w ramach chronologii względnej (Vulpe 1970; Petrescu-Dîmbovița, Vulpe 2010). Do rzadkich znalezisk w kulturze ceramiki sznurowej należą także miedziane naszyjniki, a odkryte w domniemanym grobie kobiety (nr 217) prostokątne blaszki-aplikacje najbliższą – stylistycznie i terytorialnie – analogię znajdującą w niepublikowanym zespole grobowym z pobliskiego Mirocina.

Autorzy opracowania, analizując szeroki wachlarz form zabytków złożonych w gronach ze Szczytnej, zarówno w aspekcie typologiczno-chronologicznym, jak też rytualnym (w kontekście płci i wieku pochowanych osób), wskazują na odległe – południowe lub wschodnie – wzorce stylistyczne niektórych z tych przedmiotów, wymagające osobnych studiów porównawczych (s. 100). Zagadnienie to zostało obszernie rozwinięte w końcowym rozdziale opracowania poświęconemu znaczeniu odkryć w Szczytnej (s. 117–124).

Dużo uwagi w tekście przewodnim poświęcono kluczowej kwestii datowania zespołów grobowych (s. 100–116). Różnorodność inwentarzy, po prześledzeniu współwystępowania przedmiotów w poszczególnych grobach, pozwoliła wyodrębnić kilka kategorii zespołów na obydwu nekropoliach. Kategorie te uszeregowano w porządku chronologicznym, po uprzednim zestawieniu efektów analizy stylistycznej wszystkich zabytków ruchomych z przesłankami stratygraficznymi oraz z – poddanyymi wcześniejszej krytyce – wynikami datowania radiowęglowego. Efektem końcowym tych studiów jest zaproponowany w pracy schemat periodyzacyjny (ryc. 55) dla obydwu nekropoli, które funkcjonować miałyby właściwie w ramach całego czasokresu kultury ceramiki sznurowej – pomiędzy około 2800 a 2300 BC. Najmniej czytelny w proponowanym zestawieniu jest etap najstarszy (2800–2700 BC), wyznaczony przez dwa drobne ułamki naczyń o cechach horyzontu ogólnoeuropejskiego (z domniemanego grobu w rozoranym kurhanie na stan. 6), warunkowo toporek łódkowaty (z pochówku w grobie 220 na stan. 5), a także naczynia o archaicznej stylistyce i technologii, zaliczone do *kat. IV* zespołów grobowych (grób nr 16 na stan. 5). Do tej lub kolejnej fazy przypisano zespoły zaliczone do *kat. III* i *V* (groby nr 2 i 150 ze stan. 6). Dobrze reprezentowany jest natomiast kolejny przedział chronologiczny (2670–2470 BC), z którym powiązano większość pochówków zbadanych na nekropoliach, w tym wszystkie najlepiej wyposażone. Wyznacznikiem tego etapu są *kat. I, II I/II* zespołów grobowych (groby nr 4, 38, 84 ze stan. 6 i 217, 220 ze stan. 5). W fazie tej ulokowano groby z pucharami typów *Szczytina* i *Książnice Wielkie*, z metalowymi

elementami wyposażenia i wszystkie pochówki zawierające siekiery dwusieczne (cztery egzemplarze), formę podstawową dla krzemieniarstwa starszych odcinków epoki brązu. Znaleźiska takich wyrobów w kulturze ceramiki sznurowej ujawniono już wcześniej – np. na Wyżynie Małopolskiej (Włodarczak 2006, s. 28 – typ III) i Grzędzie Sokalskiej (Machnik i in. 2009), gdzie prawdopodobnie dokumentują (wraz z innymi elementami, np. ceramicznymi) powiązania ze wschodnimi ugrupowaniami kręgu sznurowego, a zwłaszcza kulturą środkowodnieprzańską (np. Machnik 2014). Problem genezy i proveniencji stylistyki takich siekier w kręgu kultury ceramiki sznurowej wymaga jednak w przyszłości osobnych studiów, uwzględniających zarówno kontekst źródłowy wschodniego jej odłamu (strefy leśnej), jak też odniesienia się do tradycji pontyjskich – kultur grobów jamowych i katakumbowych (Klochko 2001; Razumov 2011).

Trzeci, najmłodszy etap funkcjonowania cmentarzysk w Szczytnej (około 2440–2300 BC) wyznaczały stylistycznie mało transparentna *kat. VI* zespołów grobowych (obiekt nr 56 na stan. 6; na ryc. 55 oznaczono ją błędnie jako *kat. V*), a warunkowo także *kat. VII* i *VIII* (nr 273 na stan. 5). W oparciu o wskazane sekwencje chronologiczne grobów, mimo pewnych luk i wątpliwości interpretacyjnych, podjęto próbę wyjaśnienia zaobserwowanych w materiale źródłowym podobieństw i różnic uwarunkowaniami społecznymi – zmiennością charakteru osadnictwa (cechy „lokalne” w opozycji do „obcych”).

W opracowaniu grobów ze Szczytnej pojawiło się kilka błędów formalnych i niekonsekwencji. Z ważniejszych wymienię tu nieścisłości, jakie pojawiły się przy prezentacji form naczyń. Dwa naczynia typu *Książnice Wielkie* są traktowane bądź jako odrębny typ/typy (*Inne formy naczyń* – s. 87) lub zaliczane do grupy pucharów. W tabeli nr 2 (s. 76) zostały wykazane tylko amfory (8) i puchary (19) – łącznie 27 sztuk naczyń. W tekście natomiast (s. 80 i 87) wymienia się rzeczywistą liczbę – 28 naczyń, w tym: 8 amfor, 18 pucharów i 2 naczynia typu *Książnice Wielkie*. Są to: dzban (stan. 5, grób nr 220) i naczynie z dwoma uszkami („dzban czy puchar”; stan. 5, grób nr 217), które we wspomnianej tabeli włączono do pucharów typu *Książnice Wielkie* (poz. 1, 2). Również forma mieszana, określona jako „wysoka miseczka lub niski puchar o doniczkowatym kształcie” (stan. 6, grób nr 2), została ostatecznie zaklasyfikowana do grupy pucharów (egzemplarza tego nie wykazano w tabeli 2) i oznaczona jako typ VIb1 (s. 86; na ryc. 43: 12 – jako VIb). Błędy występują także w numeracji

kategorii zespołów grobowych (jako *kat. V* oznaczona została *kat. VI* – grób 56 na stan. 6) na ryc. 55, a także opisów planów sytuacyjnych na rycinach 4 i 5 (ryc. 4 dotyczy stan. 5, a nie 6; zaś ryc. 5 – stan. 6, a nie 5).

Drugi w kolejności tekst, zamieszczony w książce po obszernym, omówionym wyżej opracowaniu zespołów grobowych, to artykuł autorstwa Pawła Janosza pt. *Piec ludności ceramiki sznurowej na stanowisku 6 w Szczytnej, pow. Jarosław* (s. 131–135). Obiekt ten, ujawniony w kontekście jednej z nekropolii, został zinterpretowany jako prawdopodobnie mający funkcję rytualną.

Kompleksową analizę materiałów krzemiennych z obydwu stanowisk przeprowadził Andrzej Pelisiak, autor publikacji pt. *Analiza zabytków krzemiennych z grobów kultury ceramiki sznurowej i domniemanych grobów kultury mierzanowickiej w Szczytnej, pow. Jarosław* (s. 137–158). W efekcie sformułował interesujące wnioski odnoszące się do gospodarki surowcowej, kwestii technicznych produkcji narzędzi oraz zwrócił uwagę na różnice w atrybucji rytualnej pochówków mężczyzn i kobiet.

W książce ponadto zamieszczono wyniki laboratoryjnych analiz technologii ceramiki funeralnej. Badania te przeprowadził i opublikował zespół w składzie: Joanna Trąbska, Monika Pilarz i Barbara Trybalska (s. 161–189). Podstawowe analizy antropologiczne (określenie płci, wieku, wzrostu, ogólnej kondycji fizycznej zmarłych) przeprowadziły Joanna Rogóż (s. 191–214) i Anita Szczepanek (s. 215–220), autorki dwóch odrębnych artykułów zamieszczonych w tej książce. Tekst zamykający zbiór artykułów, autorstwa Zdzisława Hensla i Elżbiety Pawlickiej prezentuje wyniki analiz chemicznych zabytków miedzianych z zespołów grobowych (s. 221–226). Wydzielone tam dwie grupy technologiczne, z których pierwsza wskazuje na tereny wschodnie (południowouralskie lub północnokaukaskie), a druga m.in. na powiązania środkowoeuropejskie, dobrze korespondują z archeologicznymi analizami stylistyki przedmiotów grobowych.

Recenzowana monografia pt. *Nekropolie ludności kultury ceramiki sznurowej z III tysiąclecia przed Chr. w Szczytnej na Wysoczyźnie Kańczuckiej*, udostępniając pełne wyniki prac terenowych i laboratoryjnych, jest jednocześnie znakomitym, klasycznym wzorcem postępowania badawczego w warunkach gabinetowych. Opracowanie to, kompletne w zakresie źródłowym i interpretacyjnym, poszerza wiedzę o młodszej fazie eneolitu na Podkarpaciu, a szerzej – o kulturze ceramiki sznurowej. Lektura książki inspiruje i wywołuje pytania badawcze prowokujące kierunki dalszych studiów.

## Bibliografia

- Klochko V. I. 2001. *Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 500–700 BC* (= *Baltic-Pontic Studies* 10). Poznań: Instytut Prahistorii UAM.
- Machnik J. 1966. *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Machnik J. 2014. Transfer of Ideas and Cultural (Taxonomic) between the Vistula and Dniepr In the Late Neolithic. W: A. Koško (red.), *Reception Zones of „Early Bronze Age” Pontic Culture Traditions: Baltic Basin – Baltic and Black Sea drainage borderlands, 4/3 mil. to first half 2 mil. BC* (= *Baltic-Pontic Studies* 10). Poznań: Instytut Prahistorii UAM.
- Vulpe A. 1970. *Äxte Und Beile in Rumanien I* (= *Prähistorische Bronzefunde* 9/2). München: C.H. Beck-Verlag, Edition
- der Seminar für Vor- und Frühgeschichte der Goethe-Universität Frankfurt a. M.
- Petrescu-Dîmbovița M., Vulpe A. 2010. Metalurgia în Bronzul timpuriu. W: M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (red.), *Moștenirea timpurilor îndepărtate* (= *Istoria Românilor* 1). București: Academia Română. Sectia de Științe Istorice și Archeologie, 232–236.
- Razumov S. M. 2011. *Flint artefacts of northern pontic populations of the Early and Middle Bronze Age: 3200–1600 BC (based on burial materials)* (= *Baltic-Pontic Studies* 16). Poznań: Instytut Prahistorii UAM.
- Włodarczak P. 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Krakowie.